

академіка В.І. Липського в контексті розвитку ботанічної науки в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Н.І. Крещул. – К., 2005. – 19 с.

12. Кухта Л. Київське товариство любителів природи / Л.Кухта // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.169–171.

13. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю.В. Павленко, С.П. Руда, С.А. Хорошева, Ю.О. Хромов. – К.: Видавничий дім «Академпедіка», 2001. – 420 с.

14. Риженко А. Науково-природничі товариства України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / А.Риженко. – К.: Науковий світ, 2002. – 25 с.

15. Савчук В.С. Природничо-наукові товариства Півдня Російської Імперії: друга половина ХІХ – початок ХХ ст. / В.С. Савчук. – Дніпропетровськ, 1994. – 231 с.

16. Устав Киевского Общества Естествоиспытателей. – К., 1872. – 36 с.

References

1. Derzhavnyy arkhiv m. Kyuyeva. – F.16. – Op.318. – Spr.1.
2. Tam samo. – F.16. – Op.321.
3. Tam samo. – F.16. – Op.331. – Spr.73.
4. Tam samo. – F.16. – Op.333. – Spr.69.
5. Tam samo. – F.16. – Op.465. – Spr.4802.
6. Tam samo. – F.16. – Op.474. – Spr.99.
7. Tam samo. – F.368. – Op.331. – Spr.73.
8. Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley. – K., 1888. – T.IX. – Vyp.1, 2. – 394 s.
9. Zapiski Kiyevskogo obshchestva yestestvoispytateley. – K., 1895. – T.XIV. – Vyp.1, 2. – 593 s.
10. Kykot' S.M. Diyal'nist' S.H. Navashyna u Kyuyiv'skomu tovarystvi doslidnykiv pryrody / S.M. Kykot' // Chasopys ukrayins'koyi istoriyi. – K., 2009. – Vyp.14. – S.133–138.
11. Kretsul N.I. Istoryko-naukovy analiz diyal'nosti akademika V.I. Lyps'koho v konteksti rozvytku botanichnoyi nauky v Ukrayini: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.07 «istoriya nauky i tekhniki» / N.I. Kretsul. – K., 2005. – 19 s.
12. Kukhta L. Kyuyiv'ske tovarystvo lyubyteliv pryrody / L.Kukhta // Kyuyivs'ka starovyna. – 2000. – №6. – S.169–171.
13. Pryrodnoznavstvo v Ukrayini do pochatku XX st. v istorychnomu, kul'turnomu ta osvith'omu kontekstakh / Yu.V. Pavlenko, S.P. Ruda, S.A. Khorosheva, Yu.O. Khromov. – K.: Vydavnychyy dim «Akadempeiodyka», 2001. – 420 s.
14. Ryzhenko A. Naukovo-pryrodnychi tovarystva Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / A.Ryzhenko. – K.: Naukovy svet, 2002. – 25 s.
15. Savchuk V.S. Pryrodnycho-naukovi tovarystva Pivdnya Rosiys'koyi Imperiyi: druha polovyna XIX – pochatok XX st. / V.S. Savchuk. – Dnipropetrovs'k, 1994. – 231 s.
16. Ustav Kiyevskogo Obshchestva Yestestvoispytateley. – K., 1872. – 36 s.

Levchenko I. M., candidate of historical sciences, doctoral student of history and culture of Ukraine Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Grigory Skovoroda (Ukraine, Perejaslav-Khmelnytsky), Levchenko.inna1972@andex.ua

Major trends of formation and development of the Kiev Society of Naturalists (second half of the XIX – and early of XX century)

The article is devoted to the history and development of the Kiev Society of Naturalists. Deals with establishing prerequisites, scientific work, forms and methods of educational activities scientific society in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The influence of society on the development of science in Ukraine, defined its contribution to the emergence and functioning of the natural sciences in this period. Analysis of scientific and educational activities and new research of outstanding scientists in the field of natural sciences, that were active leaders of the Kiev Society of Natural History. The article shows the activity and structure of scientific societies, highlights the value of naturalistic expeditions and excursions for research and collection of natural history objects. The article refers to the fact that, along with cultural and educational activities, scientific organizations engaged in issues of environmental education and education of youth through mass celebrations, of natural libraries, museums and exhibitions.

Keywords: science, scientific organizations, environmental protection, company of naturalist, nature lovers, educational activities.

Levchenko I. H., candidate of historical sciences, doctoral student of history and culture of Ukraine, Perejaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named Grigory Skovoroda (Ukraine, Perejaslav-Khmelnytsky), Levchenko.inna1972@andex.ua

Основные тенденции становления и развития Киевского общества естествоиспытателей (вторая половина XIX – начало XX века)

Статья посвящена истории создания и деятельности Киевского общества естествоиспытателей. Освещены предпосылки основания, направления научной работы, формы и методы просветительской деятельности научного общества во второй половине XIX – начале XX в. Проанализировано влияние общества на развитие естествознания в Украине, определен его вклад в зарождение и функционирование естественных наук в указанный период. Проанализирована научно-просветительская деятельность и новые исследования выдающихся ученых в области естествознания, которые были активными деятелями Киевского общества естествоиспытателей. В статье показана деятельность и структура научного общества, освещено значение краеведческих экспедиций и экскурсий для проведения научных исследований и сбор естественно-исторических предметов. Также в статье идет речь о том, что наряду с культурно-просветительской деятельностью научное общество занималось проблемами природоохранного образования и воспитания молодежи путем проведения массовых праздников, организации естественных библиотек, музеев, выставок.

Ключевые слова: естествознание, научное общество, охрана природы, общество естествоиспытателей, любители природы, просветительская деятельность.

* * *

УДК 930.1/2:378(477)“18/19”

Левицька Н. М.
доктор історичних наук,
професор кафедри українознавства,
Національний університет харчових технологій
(Україна, Київ), nadejda_ist@ukr.net

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі аналізу архівних матеріалів та літературних джерел розглядається загальна характеристика стану вищої гуманітарної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розкрито основні передумови та протиріччя утворення вищих гуманітарних навчальних закладів. Доводиться, що у досліджуваній період в Україні склалась система вищої гуманітарної освіти, до якої входили класичні університети – Харківський, Київський, Новоросійський (Одеський), Київська духовна академія, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові та Одесі. За період 1897–1907 рр. у країні були найбільші темпи розвитку галузі, що характеризується як збільшенням кількості вишів, так і чисельності студентського контингенту. Гуманітарні вищі навчальні заклади підпорядковувались двом відомствам, усі виші крім КДА, підпорядковувались Міністерству народної освіти, а КДА – Святійшому Синоду. Подается аналіз фінансування гуманітарних ВНЗ, доведено, що вони фінансувалися також різними відомствами.

Ключові слова: вища гуманітарна освіта, університети, інститут, Київська духовна академія, Вищі жіночі курси.

Звернення до історичного минулого, до становлення та розвитку гуманітарної освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дає змогу оцінити як її наступність, взаємозв'язок гуманітарної, природничої й технічної освіти, так і шляхи інтеграції сучасної освітньої системи України в європейський та світовий освітній простір, по-новому осягнути роль гуманітарної освіти в цивілізаційному прогресі українського суспільства.

Зазначена проблема частково вивчалась сучасними дослідниками у певних розділах їх монографій або дисертацій: Шип Н.А., Івановим О.Є., Степанович Є.П., Тарасенко О.О., Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. та ін.

Головним завданням статті є дослідження та комплексне узагальнення процесу становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Потреба Російської імперії у високоосвічених кадрах призвела на початку ХІХ ст. до відновлення системи

вищої освіти на українських землях, а у другій половині XIX ст. – уже до її реформування.

Царський уряд не був зацікавлений у підготовці фахівців із широким світоглядом у національній провінції, якою стала Україна після втрати автономності в другій половині XVIII ст. русифікаторська політика мала серйозні негативні наслідки, які позначилися, не лише на стані освіти в Україні, а й на загальному рівні грамотності.

Економічний прогрес другої половини XIX ст. вимагав більш високого рівня освіти населення, висококваліфікованих фахівців у різних галузях знань, нових наукових розробок, що не могло не вплинути на стан освіти і науки Наддніпрянської України. Розширилася мережа початкових шкіл, середніх і вищих навчальних закладів. Проте це не могло задовольнити потреби суспільства в освічених людях. Більшість країн Заходу на той час забезпечили своїм громадянам загальну початкову освіту і досягли зниження рівня неписьменності. В Україні ситуація виглядала інакше. Наприкінці XIX ст. лише 20% населення Наддніпрянщини вміло читати, що було менше, ніж в центральній Росії і ніж у добу Гетьманщини, що свідчить про освітній регрес.

Тому в цей час досить актуальним стало питання про реформування вищої освіти та гуманітарної зокрема.

Історія вищої освіти в Україні бере свій початок від Острозької та Києво–Могилянської академії. Із самого початку свого існування Острозька й Києво–Могилянська академії відігравали роль культурно–освітніх центрів не лише на території України, а й загалом Східної Європи. Згодом Києво–Могилянська академія вимушено втрачає характер загальноосвітньої школи й перетворюється на Духовну Академію.

З початком реформ, які проводилися в Росії за західноєвропейським зразком, у 1802 р. створюються вісім міністерств, серед яких для “виховання юнацтва та поширення науки” створене Міністерство народної освіти. Першим та другим міністром стали відомі вихідці з України – граф П.Завадовський та син колишнього гетьмана – А.Розумовський.

Наздоганяючи освічену Європу та розв’язуючи проблему з урядом необхідними державі кваліфікованими кадрами, уряд, вирішуючи свої стратегічні плани щодо зміцнення російських імперських впливів у регіоні, був змушений на початку XIX ст. розгорнути в Україні значне освітнє будівництво, надаючи особливої ваги розвитку університетської освіти.

До початку 40–х рр. XIX ст. на терені України було утворено три навчальні округи, що зберігалися до 1917 року. Харківський округ (створений 1803 р.) включав Харківську, Воронежську, Курську, Пензенську, Тамбовську губернії та область Війська Донського. До Київського (створений 1832 р.) входили Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губернії. До Одеського (створений 1832 р.) – Катеринославська, Таврійська, Херсонська та Бессарабська губернії. Останній навчальний округ включав не лише регіон із досить значною специфікою і національною різнобарвністю, а й претендував на статус “особливого”. Микола I наклав щодо цього власноручну резолюцію: “Мені край сей доволі відомий, *він російський*” (виділено за оригіналом – Авт.) [6, с. 184]. В організаційному плані на чолі кожного округу, стояв

університет. Місцевий контроль за навчальними закладами проводили попечителі навчальних округів, які безпосередньо підпорядковувались міністру освіти.

До вищих гуманітарних закладів освіти досліджуваного періоду ми відносимо класичні університети в Харкові, Києві, Одесі, Київську духовну академію, Ніжинський історико–філологічний інститут князя Безбородька та Вищі жіночі курси в Києві, Харкові й Одесі. До розгляду ми не беремо матеріал, пов’язаний з вищою гуманітарною освітою в Західній Україні, яка безумовно впливала на процеси в Наддніпрянській Україні, але перебуваючи на той час у складі конституційної Австро–Угорщини, мала свою специфіку, що потребує окремого дослідження.

Стосовно приналежності класичних університетів до гуманітарної освіти, хочемо наголосити, що з виникненням університетів головним їх напрямом освітньої діяльності була гуманітарна освіта. Класичні університети здійснювали тоді та здійснюють нині підготовку фахівців із різних галузей науки і в першу чергу гуманітарних. Звертаючись до витоків університетської освіти зауважуємо, що перші університети на українських землях мали, здебільшого, гуманітарні факультети: Харківський – два гуманітарні: історико–філологічний, юридичний. Київський університет при відкритті мав лише один факультет – філософський, а згодом було відкрито юридичний та медичний факультети. Новоросійський університет мав історико–філологічний та юридичний. Тому, ми переконані, що університети XIX – початку XX ст. відносяться до гуманітарних закладів освіти. У 1805 р. відкривається перший в українських землях університет на Слобожанщині – у Харкові. Заснування університету в Харкові було пов’язане з діяльністю В.Н. Каразіна та його однодумців. Куратором університету було призначено графа Северина Потоцького, а першим ректором – філолога І.Рижський. Ці ж відомі люди Слобожанщини в 1802 р. заснували бібліотеку та ботанічний сад. Урочисте відкриття університету відбулося 29 січня 1805 р. Університет розмістився в будинку, який належав харківському губернатору (тепер – вул. Університетська, 16). У перший 1805/06 навчальний рік до університету було зараховано 33 казенно–коштных студенти та 23 своєкоштных, яких навчали 25 викладачів.

У XIX – на початку XX ст. Харківський університет мав чотири факультети: історико–філологічний, юридичний, медичний і фізико–математичний. Заклад швидко став важливим центром із підготовки фахівців для практичної педагогічної та науково–дослідницької діяльності в Російській імперії. Загальна кількість його вихованців у дореволюційний період перевищила 15 тисяч осіб. На початку XX ст. за кількістю студентів і професорсько–викладацького складу він перебував на четвертому місці в імперії [7, с. 171].

У 1811 р. при Харківському університеті з метою підготовки вчителів для гімназії і повітових училищ був відкритий педагогічний інститут, першим директором якого став професор Х.П. Роммель. У 1866 р. інститут було реорганізовано на Практично–педагогічні курси, які існували до 1917 року.

Одним із відомих центрів гуманітарної освіти в Україні другої половини XIX – початку XX ст. був

Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, покликаний проводити всебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів.

Ніжинський історико-філологічний інститут заснований у 1805 р. на кошти братів Олександра та Іллі Безбородьків як Гімназія вищих наук зі статусом вищого навчального закладу університетського типу з метою дати малоросійським дворянам “вигідність при вихованні їх дітей в благочестивих правилах, набути знання в мовах і загальних науках” [6, с. 860–861]. Гімназія вищих наук, була заснована в м. Ніжині за зразком тодішніх університетів згідно з указом російського імператора Олександра I від 29 липня 1805 року “О заведении в Нежине Гимназии высших наук князя Безбородько”.

Згодом, у 1820 р. у Ніжині було відкрито Гімназію Вищих Наук, яку з 1875 р. перетворено в історико-філологічний інститут, перший педагогічний навчальний заклад в Україні.

Ніжинський інститут підпорядковувався попечителю Київського навчального округу. Контингент студентів інституту був невеликим – спочатку 100, а в наступні роки 40–42 студенти. За 1875–1900 рр. він випустив 321 вчителя. Інститут утримувався на кошти державного казначейства (70–75 тис. руб. у рік) і асигнування засновників ліцею (14,2 тис. руб. у рік) [2, с. 66].

Історико-філологічний інститут готував вчителів для класичних гімназій та науковців і мав два відділення – слов’яноросійське та класичне. У 1883 р. було відкрито третє – історичне. Термін навчання тривав чотири роки. При інституті працювала гімназія з пансіоном. У чотирьох “вищих класах” гімназії навчалося і виховувалося 120 стипендіатів – майбутніх студентів інституту. Історико-філологічний інститут є чи не найяскравішою сторінкою в історії Ніжинської вищої школи до 1917 р. за фаховим рівнем професури та наукової діяльності. Випускники інституту крім державної та військової служби працювали в закладах системи міністерства освіти від Царства Польського до Владивостока [8, с. 77–120].

Завдяки науковому доробку талановитих вчених філологів-славістів, елліністів, латиністів, істориків, філософів, психологів та педагогів тут було створено філологічну, історико-славістичну та класичну школи, відомі далеко за межами України і Росії. За роки існування інституту було підготовлено 632 спеціалісти. Серед його вихованців – науковці різних профілів, що продовжували працювати як професори в ніжинському виші, а також у багатьох вищих навчальних та наукових закладах та установах Росії, України, Польщі. Протягом 45 років (з 1876) виходило наукове видання інституту “Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине”, в якому систематично друкувалися праці викладачів та вихованців інституту [9, с. 68].

Відкриття Київського університету, створенню передумов для його успішної діяльності передувала двохсотлітня історія Києво-Могилянської академії, заснованої 1632 року. Це був перший вищий навчальний заклад в Україні, де навчалися й працювали видатні діячі українського просвітництва – Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Мелетій Смотрицький та ін.

Відкритий у 1834 р. Київський університет Св. Володимира за намірами уряду мав остаточно “придушити дух окремої польської національності і злити її з загальним російським духом” [9, с. 799] і, таким чином, виконував функції форпосту для поширення російської освітньої системи в західних губерніях. Непевне становище царської адміністрації в національних окраїнах примушувало тримати Київський університет на особливому рахунку, тим більше, що, незважаючи на відповідні заходи влади по посиленню російської присутності основна маса студентів була українського та польського походження [4, с. 88].

Таким чином, 8 листопада 1833 р. з’явився указ царя Миколи I про відкриття в Києві “Императорского университета Св. Владимира”. 15 липня 1834 р. Київський університет прийняв на навчання перших 62 студенти. Університет тоді мав лише один факультет – філософський, до складу якого входили історико-філологічне та фізико-математичне відділення. У 1835 р. відкрито юридичний, а у 1841 р. – медичний факультети. У такому складі університет працював до 1917 року.

Першим ректором університету став професор Московського університету М.О. Максимович. У 1837–1842 рр. був споруджений будинок університету за проектом відомого професора архітектури Петербурзької Академії мистецтв В.І. Беретті в стилі російського класицизму [4, с. 89].

До Жовтневої революції в університеті викладали такі відомі вчені: історики і філософи М.О. Максимович, М.І. Костомаров, М.В. Довнар-Запольський, В.С. Іконніков, М.П. Драгоманов, І.В. Лучицький, Ю.А. Кулаковський, М.П. Дашкевич, В.М. Перетц, О.Ф. Кістяківський, Г.І. Ейсман, С.Й. Богородський, М.Х. Бунге, І.В. Вернадський (батько першого президента АН УРСР – НАНУ, академіка В.І. Вернадського), В.І. Беретті та інші. Частина з них були випускниками університету.

До 1917 р. університет підготував близько 20 тисяч спеціалістів [4, с. 91].

Лише в 1864 р., виходячи з гострої потреби у спеціалістах, а також із зовнішньополітичних міркувань (поширення російського впливу на народи Балканського півострова), було прийнято рішення про заснування в Одесі Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею. Однак на заваді йому стала не лише проблема фінансування, але й суттєвіша причина, висловлена свого часу черговим міністром освіти: “...далекоглядність уряду вимагає ні в якому разі не створювати нових університетів у великих містах, де всякий нагляд за студентами незрівнянно важчий і де вони перебувають під впливом дуже ненадійної частини населення” [5, с. 11].

Перший дзвоник (перший удар дзвону університетської церкви) для студентів історико-філологічного, юридичного та фізико-математичного факультетів Імператорського Новоросійського університету пролунав 7 (20) вересня 1865 року. На заняттях пліч-о-пліч зі студентами-дворянами сиділи діти торговців, міщан і селян. Поруч із українцями та росіянами навчалися євреї, вірмени, грузини, поляки, молдавани, греки, болгары. На перший курс у 1865 р. вступили 175 абітурієнтів. Студентські гімнастерки но-

сили виключно юнаки. Згодом у 1911 р. Імператорський Новоросійський університет прийняв на перший курс і дівчат. Керівництво вишу зазначало: “Присутність жінок сприяє пом’якшенню студентського середовища...” [5, с. 46].

Отже, як зазначалось вище в 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею в Одесі відкрито Новоросійський університет, що було зумовлено зростанням освітніх потреб півдня України. Одночасно цей університет став вищим навчальним закладом для слов’ян усього Балканського півострова. Він був координаційним центром для науковців півдня України завдяки створенню при ньому кількох наукових товариств: природничого, юридичного, історико-філологічного. Із 80-х років XIX ст. Новоросійський університет став ініціатором і центром проведення наукових з’їздів: природничого, археологічного, статистичного, сільськогосподарського та ін.

Незважаючи на обмежувальні дії самодержавства, характерним явищем для пореформеної Росії став процес досить високого за темпами розвитку вищої школи, в центрі якої і надалі залишалися університети. Поряд із відкриттям нових та розширенням вже існуючих навчальних закладів швидко зростала чисельність університетів, яка, лише за період 1884–1907 рр. збільшилася в Росії утричі, досягнувши межі 35 тис. осіб [7, с. 77].

Подібні процеси відбувалися і в Україні, де протягом досліджуваного періоду кількість студентів, які навчалися в трьох університетах, складала близько четвертої частини від загальноросійських показників [9, с. 26].

Складовою частиною системи гуманітарної освіти Наддніпрянської України були Вищі жіночі курси, які діяли відповідно до державного законодавства Російської імперії в галузі вищої освіти.

Питання доступу жіноцтва до вищої освіти в Наддніпрянській Україні стало активно обговорюватися наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX століття.

Розглянувши справу про допуск жінок щодо відвідування університетів, міністерство освіти визнало її досить непростою і вирішило залучити до обговорення цього питання професорські ради університетів. Так, витягом Ради Харківського університету від 28 жовтня 1861 р. повідомлялося, що Рада професорів “...находить возможным разрешить лицам женского пола слушать университетские лекции... на основаниях существующих для вольных слушателей и студентов. Равным образом лица женского пола могут быть допускаемы к испытаниям на ученые степени и звания” [6, с. 70]. Аналогічне рішення прийняла Вчена рада філологічного факультету Харківського університету, яка подала до міністерства народної освіти відповідні пропозиції, зокрема: “Лиц женского пола: а) допустит к слушанию лекций историко – филологического факультета на общем основании с правами студентов или вольнослушателей университета; но с платой в 20 рублей серебром в год за право слушания лекций; б) допустит лиц женского пола к приобретению ученых званий и степеней на общем оснований, предоставит тем из них, которые будут удостоены этих званий или степеней и права, какими пользуются лица мужского пола, имеющие уче-

ные звания и степени при поступлении на службу” [6, с. 71].

Розглянувши питання про допуск жінок до університетів на засіданні від 24 жовтня 1861 р., Рада юридичного факультету Київського університету від 28 жовтня 1861 р. дала позитивну відповідь.

Право слухати лекції, крім Київського та Харківського університету, надав жінкам і Петербурзький університет. Категорично відмовили жінкам у таких правах Вчені ради Московського та Дерптського університетів.

Новий університетський статут від 18 червня 1863 р. заборонив відвідувати жінкам університетські лекційні курси. Циркуляром від 20 липня 1863 р., розісланим міністерством народної освіти всім кураторам шкільних округів, заборонялося давати дозвіл “особам жіночої статі відвідувати університетські лекції” [8, с. 67].

Урядові нормативно-правові акти, університетські статuti з їхніми заборонами, не змогли перешкодити жінкам реалізовувати своє право здобувати вищу освіту. Вони не лише вбачали у цьому шлях до рівноправ’я, а й вважали право на освіту своїм природним і невід’ємним правом. Жінки, не маючи змоги отримати освіту в межах Російської імперії, змушені були здобувати її в західноєвропейських університетах – Хельсінкі, Парижі, Цюріху.

За пропозицією спеціальної комісії, що вивчала склад і діяльність російських підданих в Швейцарії, царський уряд опублікував влітку 1873 р. розпорядження, згідно з яким “усі дівчата, піддані Російської імперії, які навчалися в Цюріхському університеті мали повернутися на батьківщину до 1 січня 1874 р. під загрозою притягнення до відповідальності”. Приймавши таке рішення, царський уряд змушений був вирішувати питання про відкриття Вищих жіночих курсів у межах самої імперії. У 1874 р. була створена комісія під головуванням І.Делянова, яка лише в 1876 р. розробила питання про відкриття Вищих навчальних закладів для жінок в університетських містах. У квітні ж 1876 р. Олександр II дав міністру народної освіти право відкривати в таких містах за згодою ради професорів Вищі жіночі курси.

Проте відкрити Вищі жіночі курси на практиці було не такою легкою справою. Так, в Одесі 1879 р. на базі третьої чоловічої гімназії було відкрито підготовчі жіночі курси, котрі проіснували лише рік. Жіночі курси в Новоросійському університеті взагалі відкрити не дозволили [195, арк. 6–9]. Схожа ситуація була в Харкові, де лише в 1895 р. Харківському історико-філологічному товариству вдалось організувати в приміщенні Марійської гімназії читання наукових лекцій для жінок, які так і не змогли замінити системної вищої освіти. Діяльність Вищих жіночих курсів вдалось організувати лише в Києві протягом 1878–1889 рр. [7, арк. 3].

Як уже зазначалось, в Україні Вищі жіночі курси були засновані 1878 р. у Києві на клопотання професорів університету О.Селіна та С.Гогоцького. При університетських радах було утворено спеціальні комісії з питань заснування Вищих жіночих курсів. За київським проектом, на відміну від петербурзького, термін навчання передбачався два, а не чотири роки, а самі ж курси підпорядковувалися попечителю навчаль-

ного округу, а не безпосередньо міністру просвіти. Завідування Київськими курсами надавалося їх засновнику лише до створення педагогічної ради, а потім покладалося на голову цієї ради, якого обирали професори. У Петербурзьких курсах засновник залишався виконавцем рішень педагогічної ради, що стосувалися навчального процесу і після відкриття курсів. У Києві до читання лекцій залучалися не тільки університетські професори, а й ширший загал з числа тих, що мали право на викладання, тоді як у Петербурзі – лише університетські викладачі [5, с. 74].

Спільним для Київських і Петербурзьких курсів було те, що випускниці не отримували жодних переваг. У “Положеннях о Высших Женских Курсах, учрежденных в Киеве” зазначалося: “После окончания курса слушательницы будут получать свидетельство об успешных занятиях на курсах” [3, с. 7].

Для тих, хто вступав на Київські курси, однією з обов’язкових вимог було “удостоверение местной полиции в полной своей политической благонадежности” [3, с. 4].

Київські Вищі жіночі курси існували в якості приватних навчальних закладів, програми яких затверджувало Міністерство народної просвіти. Курс навчання спочатку був дворічний, згодом до 1881 р. був поступово розширений до чотирирічного. Складалися вони лише з двох відділень – історико-філологічного й фізико-математичного. У їх організації брала участь група ентузіасток (Алексєєва, Антонович, Ватинова, Гогоцька, Горова, Покровська, Толочінова), які зібрали для почину 550 рублів. Плата за навчання становила 50 рублів на рік. При вступі потрібно було пред’явити атестат про середню освіту [3, с. 6].

Однак Вищі жіночі курси при Київському університеті Св. Володимира довго не працювали, їх було закрито у 1885 р. й відновлено лише 1906 р. в умовах повної демократизації вищої освіти внаслідок революції 1905 року.

Щодо Київської духовної академії, то автор вважає її невід’ємною складовою вищої гуманітарної освіти України, незважаючи на характер академії.

Щодо витоків духовної освіти, то у Наддніпрянській Україні православна духовна освіта бере початок від Києво-братської школи, що злилася із Лаврською (1632), утворивши Колегію (згодом стала Академією), яку названо Могилянською на честь її фундатора Петра Могили.

Київська духовна академія почала функціонувати 28 вересня 1819 р. на базі Києво-Могилянської академії. Метою її створення був розвиток богословської науки, підготовка служителів Церкви й викладачів для духовних семінарій. Закрили академію в 1817 р. КДА до юридичної (1919 р.) і фактичної (1924 р.) ліквідації діяла на підставі загальноросійських статутів духовних академії 1814, 1869, 1884, 1910 років зі змінами в регламентації внутрішнього розпорядку, системи управління, кількості навчальних дисциплін та ін., що були внесені до них у 1904, 1907, 1911, 1917 роках. У 1906–1909 рр. академія керувалася “Тимчасовими правилами”, а з 1918 р. – Тимчасовим статутом, ухваленим Радою міністрів Української Держави й затвердженим гетьманом П.Скоропадським.

КДА не втрачала свого науково-освітнього значення, перебуваючи, як і світські вищі навчальні заклади, у вирі тогочасних соціально-економічних, політичних і культурних подій [4, с. 10].

На початку 80-х рр. XIX ст. в Україні діяли шість вищих навчальних закладів гуманітарного профілю: Духовна Академія, Ніжинський історико-філологічний інститут, університети в Києві, Одесі, Харкові, а також Вищі жіночі курси при Київському університеті. Кількість вищих навчальних закладів хоч і повільно, але зростала і на 1905 рік їх налічувалося уже 13, з яких 3 – приватні Вищі жіночі курси в Києві, Вищі жіночі курси при Київському університеті, Вищі жіночі курси в Одесі. За рахунок жіночих курсів розширювалася гуманітарна освіта.

За даними перепису 1880 р. із 8 університетів, які функціонували на території Російської імперії (Санкт-Петербурзький, Московський, Харківський, Новоросійський, Казанський, Київський Св. Володимира, Дерптський, Варшавський), три діяли в Україні (38%) і мали переважно гуманітарне спрямування. У них навчалася 2049 студентів (всього ж студентів російських університетів на 20 березня 1880 р. було 8193) [3, с. 8].

Аналіз історії виникнення вищих навчальних закладів в Україні дає підстави стверджувати, що наприкінці XIX ст. в Україні склалася повна мережа вищих навчальних закладів і гуманітарних зокрема. В історичній літературі існують різні критерії класифікації вищих навчальних закладів за їх структурою.

Якщо за основу класифікації взяти професійну спрямованість змісту навчального процесу, то структура вищої освіти може бути представлена такими типами навчальних закладів: університети (різнопрофільний характер підготовки спеціалістів, у т.ч. й гуманітарний); вищі гуманітарні навчальні заклади (суто гуманітарні); вищі технічні навчальні заклади; вища сільськогосподарська освіта.

Якщо за головний критерій брати статевий фактор, то вищу освіту можна класифікувати на чоловічу й жіночу. Такий розподіл мав місце історично.

Сучасний дослідник вищої освіти Є.Степанович виокремлює такі складові системи вищої освіти в Україні: університети, Вищі жіночі курси та інші приватні вищі навчальні заклади різних відомств [2, с. 86].

З наукової точки зору аргументованим видається підхід О.Іванова, який поділяє вищу школу на державний і приватний сектори, а також розглядає її як систему гуманітарних і професійно-технічних закладів [1, с. 28].

Міністерство народної просвіти класифікувало підвідомчі йому вищі навчальні заклади таким чином: університети; історико-філологічні інститути; Лазаревський інститут східних мов; східний інститут; ветеринарні інститути; жіночі навчальні заклади; технічні навчальні заклади [7, с. 2–3].

На думку автора, для історичного дослідження найбільш правомірною є класифікація вищих навчальних закладів за законодавством, що регулювало функціонування ВНЗ на підставі відповідних статутів.

Університетський статут, Правила для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських

університетів визначали соціально-правовий статус та регулювали відносини в усіх університетах Російської імперії. Діяльність вищих технічних навчальних закладів МНП регулювалася Загальним статутом імператорських російських університетів зі змінами при застосуванні у вищезгаданих інститутах. Спеціальні нормативи існували для вищих навчальних закладів іншого профілю.

Спеціальний статут визначав характер діяльності історико-філологічного інституту. Для вищих жіночих навчальних закладів було розроблено і прийнято спеціальний статут, програму та правила. Діяльність Духовних академій, які були підпорядковані Синоду, визначалася спеціальним статутом і штатом православних Духовних академій.

Таким чином, запропонований підхід до визначення структури вищої освіти, що існувала в Україні на зламі століть, дає можливість стверджувати, що вона складалася з університетів, вищих педагогічних навчальних закладів, вищих жіночих курсів та вищої духовної освіти.

За своїм юридичним статусом вони були регіональними підрозділами центральних державних закладів, яким відомчо підпорядковувалися (міністерства, головні управління, Святійший Синод, канцелярія закладів імператриці Марії Федорівни тощо).

Діяльність викладачів і студентів регулювалася відомчим регламентом. Викладачі рахувалися на державній службі, мали права, відповідні класному чину й ступеню. Випускники також отримували право на класний чин, місце на державній службі.

До системи вищої освіти, окрім державних навчальних закладів, входили й неурядові ВНЗ, які створювалися за ініціативою інтелігенції і на кошти торгово-промислових кіл. За своїм статусом це були приватні вищі навчальні заклади, діяльність яких регламентувалася спеціальним законодавством про приватні навчальні заклади [6, с. 5].

У 1900–1917 рр. у Росії нараховувалося близько 80 приватних і громадських ВНЗ, які за своїм спрямуванням постійно змінювалися, але загалом це були жіночі або комерційні заклади. Особливого поширення приватна вища школа набула після 1905 р. [15, с. 133].

Щодо України, то за станом на 1907 р. на її теренах діяло 9 державних вищих навчальних закладів (із них три університети, п'ять вищих спеціальних навчальних закладів, Духовна Академія), підпорядкованих Міністерству народної освіти, Міністерству торгівлі і промисловості, Св. Синоду та 10 (заснованих у 1905–1907 рр.) громадських і приватних вищів – курсів із університетською програмою, педагогічного, медичного та комерційно-господарського напрямків. Вони були переважно жіночими й розташовувалися у великих наукових центрах – Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Ніжині. Найбільшими з них були громадські Київські вищі жіночі курси (понад 2,2 тис. слухачок в 1908/1909 н.р.). Якщо за офіційними даними на 1.01.1904 р. у вищих навчальних закладах України навчалася 7892 студенти [278, с.262–263, 272–273], то вже до 1907 р. з швидким розвитком державної, громадської та приватної вищої школи їх нараховувалося понад 20 тисяч. Незважаючи на це, український регіон і надалі

продовжував гостро потребувати кваліфікованих кадрів. Особливо незадовільний стан зі спеціалістами склався в сільському господарстві, адже в Україні так і не було відкрито самостійного вишу сільськогосподарського профілю. Тут також не готувалися фахівці для галузей харчової та обробної промисловості, міського господарства.

Таким чином, на початку ХХ ст. в Україні склалася система вищої освіти, до якої поряд з університетами, духовними та військовими входили вищі спеціальні навчальні заклади технічного, комерційного, медичного, педагогічного, сільськогосподарського спрямування. Серед цих вищів вагоме місце займали гуманітарні вищі навчальні заклади. За період 1897–1907 рр. у країні були найбільші темпи розвитку галузі вищої освіти, що характеризується як збільшенням кількості вищів, так і чисельності студентського контингенту.

Список використаних джерел

1. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902. – СПб., 1902. – 785 с.
2. Харьковский университет в 40-х годах (Воспоминания Де-Пуле) // Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. Выпуск первый. Университеты эпохи шестидесятых годов. – СПб. : Энергия, 1914. – С. 170–179.
3. Лицеи в России // Энциклопедический словарь (издатели : Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон). – СПб. : Тип-я Ефрона И.А., 18%. – Т. 34. – С. 859–862.
4. Высочайше утвержденные Устав и Штат Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, представленныя правительствующему Сенату Министерством народного просвещения 23-го апреля // Журн. Мин-ва нар. проsv. – 1875. – Июль.
5. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин : Типо-литография М.В. Глезера, 1900. – 120 с.
6. Мильков П. Университеты в России // Энциклопедический словарь (издатели: Ф.Л. Брокгауз, И.А. Ефрон). – СПб. : Тип-я АО Брокгауз–Ефрон, 1902. – Т.68. – С. 788–800.
7. Высшее образование в России (очерк истории до 1917 года) // под ред. проф. Кинелева В.Г. – М. : НИИ ВО, 1995. – 343 с.
8. Історія Одеського університету за 100 років. – К. : Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с.
9. Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. // Исторические записки. – 1951. – № 37. – С. 28–80.
10. Левицька Н.М. Студенство України в кінці XIX на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Н.М. Левицька. – К., 1998. – 211 с.
11. Левицька Н.М. Вищі жіночі курси – складова системи вищої гуманітарної освіти України (II пол. XIX – поч. ХХ ст.) / Н.М. Левицька // Університет: науковий історико-філософський журнал. – 2011. – № 5. – С. 69–76.
12. Сравнительная таблица Уставов Университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. – СПб., 1901. – С. 67, 68, 69, 81, 85, 268.
13. Державний архів м. Києва. – Ф. 244 Київські вищі жіночі курси. 1878–1920 рр. – Оп. 17. – Спр. 1. Положення про вищі жіночі курси в Києві. 1878 р. – 3 арк.
14. Положение о высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К., 1881. – п.1. разд. VI. – С. 7, п.3, р. III, п.6.
15. Шип Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818–1919). – К. : Фенікс, 2010. – с.436.
16. Университеты и средние учебные заведения в 50-и губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 года. – СПб. : Изд-е Центрстатком МВД, 1888. – 451 с.
17. Степанович Б.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало ХХ в.). – К. : Наукова думка, 1991. – 100 с.
18. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале ХХ в. / А.Е. Иванов. – М. : Институт истории СССР АН СССР, 1991. – 392 с.
19. Всеподданейший отчет министра народного просвещения

за 1902 год. – СПб. : Сенат. тип. 1904. – 609 с.

20. Сравнительное изложение статей ныне действующего законодательства по вопросу о частных учебных заведениях МНП. – 37 с.

21. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. – М. : Педагогика, 1991. – 449 с.

22. Ежегодник России. 1906 г. (год третий). – СПб. : Тип-ва Тов-ва Андерсона и Лойцянского, 1907. – 370 с.

References

1. Rozhdestvenskiy S.V. Istorycheskiy obzor deiatelnosti Mynysterstva Narodnoho Prosveshcheniya. 1802–1902. – SPb., 1902. – 785 s.

2. Kharkovskiy unyversytet v 40–kh godakh (Vospomynaniya De-Pule) // Solovev Y.M. Russkiye unyversytety v ih ustavah y vospomynaniyah sovremennykh. Vypusk pervyy. Unyversytety epohy shestydesiatykh godov. – SPb. : Energiya, 1914. – S. 170–179.

3. Litseji v Rossii // Entsiklopedycheskiy slovar (izdatelnyy: F.A. Brokhauz, Y.A. Efron). – SPb. : Typ-ia Efrona Y.A., 18%. – T. 34. – S. 859–862.

4. Vysochaishe utverzhdenyye Ustav y Shtat Istoryko-fylologicheskogo instrytuta kniazia Bezborodko v Nezhynе, predstavlenyye pravytelstvuiushchemu Senatu Mynysterstvom narodnoho prosveshcheniya 23–ho aprelya // Zhurn. Myn-va nar. prosv. – 1875. – Yiul.

5. Istoryko-fylologicheskyy instrytut kniazia Bezborodko v Nezhynе. 1875–1900. Prepodavately i vospitannyyky. – Nezhyn : Typolytohrafiya M.V. Hlezer, 1900. – 120 s.

6. Milyukov P. Universytety v Rossii // Entsiklopedycheskiy slovar (izdatelnyy: F.L. Brokhauz, Y.A. Efron). – SPb. : Typ-ia AO Brokhauz – Efron, 1902. – T. 68. – S. 788–800.

7. Vysshee obrazovanye v Rossii (ocherk istoriyi do 1917 hoda) // Pod red. prof. Kyneleva V.H. – M. : NYU VO, 1995. – 343 s.

8. Istoriia Odeskogo unyversytetu za 100 rokiv. – K. : Vyd-vo Kyivskogo unyversytetu, 1968. – 423 s.

9. Rashyn A.H. Hramotnost i narodnoe obrazovanye v Rossii v XIX y nachale XX v. // Istorycheskiye zapysky. – 1951. – № 37. – S. 28–80.

10. Levytska N.M. Studenstvo Ukrainy v kintsi XIX st. na pochatku XX st. : Dys. ... kand. ist. nauk. 07.00.01. / N.M. Levytska. – K., 1998. – 211 s.

11. Levytska N.M. Vyshchi zhinochi kursy – skladova systemy vyshchoi humanitarnoi osvity Ukrainy (II pol. XIX st. – poch. XX st.) / N.M. Levytska // Unyversytet: naukoviy istoriko-filosofskiy zhurnal. – 2011. – № 5. – S. 69–76.

12. Sravnytelnaia tablytsa Ustavov Unyversytetov 1884, 1863, 1835 y 1804 hh. – SPb., 1901. – S. 67, 68, 69, 81, 85, 268.

13. Derzhavnyi arkhiv m. Kyiva. – F. 244 Kyivski vyshchi zhinochi kursy. 1878–1920 rr. – Op. 17. – Spr. 1. Polozhennia pro vyshchi zhinochi kursy v Kyiva. 1878 r. – 3 ark.

14. Polozhenye o vyshkykh zhenskykh kursakh, uchrezhdenykh v Kieve. – K., 1881. – p. I. razd. VI. – S. 7, p. 3. r. III, p. 6.

15. Shyp N.A. Kyivska dukhovna akademiia v kulturno-osvitiiskomu prostori Ukrainy (1818–1919). – K. : Feniks, 2010. – S. 436.

16. Unyversytety i srednye uchebnye zavedeniya v 50–y guberniyakh Evropeiskoi Rossii y 10–ty Pryvyslianskykh po perepysy 20–ho marta 1880 goda. – SPb. : Yzd-e Tsentratkom MVD, 1888. – 451 s.

17. Stepanovych B.P. Vysshaya spetsyalnaia shkola na Ukraine (konets XIX – nachalo XX v.). – K. : Naukova dumka, 1991. – 100 s.

18. Yvanov A.E. Vysshaya shkola Rossii v kontse XIX – nachale XX v. / A.E. Yvanov. – M. : Instytut istorii SSSR AN SSSR, 1991. – 392 s.

19. Vsepoddaneishiy otchet mynystra narodnoho prosveshcheniya za 1902 god. – SPb. : Senat. typ. 1904. – 609 s.

20. Sravnytelnoe yzlozhenye statei nyne deistvuiushcheho zakonodatelstva po voprosu o chasnykh uchebnykh zavedeniakh MNP. – 37 s.

21. Ocherky ystoryy shkoly y pedahohycheskoi mysly narodov SSSR. Konets XIX – nachalo XX v. – M. : Pedahohyka, 1991. – 449 s.

22. Ezhehodnyk Rossii. 1906 h. (hod tretyi). – SPb. : Typ-ia Tov-va Andersona y Loitsianskoho, 1907. – 370 s.

Levytska N. M., Ph.D. in History, Professor Department of Ukrainian Studies NUFT (Ukraine, Kiev), nadejda_ist@ukr.net

General characteristics of the state of higher humanitarian education in Ukraine in late XIX – early XX centuries

Based on the analysis of archival materials and literary sources considered a common characteristic of higher humanitarian education in Ukraine in late XIX – early XX century. Disclosed the basic premise and contradiction of formation of higher humanitarian education. Proved that in the study period in Ukraine has developed a system of higher liberal education, which included classical universities – Kharkiv, Kyiv, Novorossiysk (Odessa), Kiev Theological Academy, Knyaz' Bezborodko Nijn Historical and Philological Institute and Higher women's courses in Kiev, Kharkov and Odessa. During the period 1897–1907 was the highest development of branch in the country, which is characterized as an increasing number of universities and the number of students. Humanitarian higher educational institutions subordinated to two departments, all universities subordinated to the Ministry of Education except KTA, it was subordinated to the Holy Synod. Analysed the financing of universities, proved that they were financing by different departments as well.

Keywords: higher humanitarian education, universities, institutions, Kiev Theological Academy, Higher women's courses.

Левицька Н. Н., доктор історических наук, професор кафедри українознавства, Національний університет пищевих технологій (Україна, Київ), nadejda_ist@ukr.net

Общая характеристика состояния высшего гуманитарного образования в Украине в конце XIX – начале XX вв.

На основе анализа архивных материалов и литературных источников рассматривается общая характеристика состояния высшего гуманитарного образования в Украине в конце XIX – начале XX вв. Раскрыты основные предпосылки и противоречия создания высших гуманитарных учебных заведений. Отмечается, что в исследуемый период в Украине сложилась система высшего гуманитарного образования, в которую входили классические университеты – Харьковскій, Киевскій, Новоросійскій (Одесскій), Киевская духовная академия, Нежинскій историко-филологический институт князя Безбородко и Высшие женские курсы в Киеве, Харькове и Одессе. За период 1897–1907 гг. в стране были наибольшие темпы развития отрасли, что характеризуется как увеличением количества вузов, так и численности студенческого контингента. Гуманитарные высшие учебные заведения подчинялись двум ведомствам, все вузы кроме КДА, подчинялись Министерству народного образования, а КДА – Святейшему Синоду. Дается анализ финансирования гуманитарных вузов, доказано, что они финансировались также различными ведомствами.

Ключевые слова: высшее гуманитарное образование, университеты, институт, Киевская духовная академия, Высшие женские курсы.

* * *

УДК 94(476)*19"

Мартиненко В. В.

кандидат історических наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя (Україна, Ніжин), martynenko1974@mail.ru

НАЛАГОДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ І БІЛОРУССЬО В 1918 РОЦІ

Розглянуто становлення економічних українсько-білоруських взаємин 1918 року. Метою є виявлення ключових аспектів українсько-білоруського співробітництва, поглиблення торгівельної співпраці. В ході написання статті автор керувався принципами історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності. На основі науково-критичного аналізу різноманітних джерел та літератури вдалося з належною повнотою реконструювати складові міждержавного співробітництва в економічній площині. Намагаючись з'ясувати сутність, зміст та специфіку цих процесів були застосовані наступні методи – порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний та ретроспективний, що дозволили розкрити наукову проблему. Здійснена відповідно до визначених завдань розвідка дозволила прийти до наступних висновків: економічні, зокрема, торгівельні українсько-білоруські взаємини найбільш інтенсивно розвивалися в часи гетьманського уряду Павла Скоропадського. Врахуємо, що відбувалися вони в умовах політичної нестабільності в Україні і Білорусі, несприятливих зовнішніх факторів, коли на перше місце ставилося розв'язання складних міждержавних проблем, відсуваючи на задній план економічні питання.

Ключові слова: Білоруська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, Гетьманат П. Скоропадського, економіка, торгівля.

Питання становлення національних рухів на теренах постімперської Росії, що призвели до утворення нових держав, дослідження змісту цих процесів, їх логіки та наслідків становлять значний науковий інтерес.